

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

*Görkəmli maarifçi, pedaqoq, ədəbiyyatşünas və publisist
Fəridun bəy Kəçərlinin anadan olmasının
150 illik yubileyinə həsr olunmuş*

**RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSININ
MATERİALLARI
(25-26 noyabr 2013-cü il)**

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

Bakı – 2013

Aygün BAĞIRLI*

Firidun bəy Köçərli Kamal Talıbzadənin nəzəri-estetik görüşlərində

Milli ədəbiyyat tarixinin tədqiqində, təbliğində müstəsna xidmətləri olan ədəbiyyatşünas alim Firidun bəy Köçərlinin zəngin ədəbi-nəzəri irsi, çoxcəhətli fəaliyyəti həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Onun əsasını qoyduğu, Salman Mümtaz, Hənəfi Zeynalli, Əmin Abid, Abdulla Şaiq, Bəkir Çobanzadənin inkişaf etdirib formalaşdırdığı milli ədəbiyyatşünaslıq məktəbinin layiqli varisi akademik Kamal Talıbzadə Firidun bəy Köçərli haqqındakı “Firidun bəy Köçərlinin ədəbi-tənqidi görüşləri”, “Firidun bəy Köçərlinin Abdulla Şaiq məktubları”, “Firidun bəy Köçərlinin pedaqoji fəaliyyətinə dair yeni sənədlər” adlı araşdırmalarında bu görkəmli alimin həm elmi-publisistik, həm pedaqoji, həm ictimai fəaliyyətindən geniş bəhs etmiş, onun çoxistiqamətli yaradıcılığını yüksək dəyərləndirmişdir. Kamal Talıbzadə F.Köçərlidən M.F.Axundovdan sonra ədəbi tənqid və ədəbiyyat tarixi sahəsində fəaliyyət göstərən ən fəal və məhsuldar şəxsiyyət kimi danışır, onun Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyaların yaranması və yayılmasındakı xidmətlərini, müasir ədəbi hadisələri diqqətlə izləməsini, mövcud nöqsan və qüsurların aradan qaldırılması üçün etdiyi cəhdləri alimin diqqətəlayiq keyfiyyəti kimi sadalayır.

* fil.f.d., AMEA-nın böyük elmi işçisi

K.Talibzadaya görə, Kəçərlinin 40 ilə yaxın bir dövrü əhatə edən elmi yaradıcılığı həm Axundovun estetik görüşlərinin necə və nə tərzdə davam və inkişaf etdiyini öyrənmək baxımından, həm də ədibin mənsub olduğu dövrün ədəbi-mədəni həyatında cərəyan edən prosesləri, çatışan və çatışmayan cəhətləri, meyilləri izləmək nöqteyi-nəzərdən dəyərli mənbədir.

Akademik Talibzadə Kəçərlinin "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" kitabından geniş söz açıq və qeyd edirdi ki, o, ədəbiyyat tarixi yaratmaq işinə ciddi yanaşmış və onun prinsiplərini doğru dərk etmişdi. "Odur ki, "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" kitabını material hesab edənlər, onun elmi mahiyyət daşımadığını iddia edənlər səhv edirlər" (1, s.451) – qənaətində idi. Bu ədəbiyyat tarixində 130-a yaxın şair və yazıçıdan söz açılmışdır. Ümumiyyətlə, Talibzadə bu əsəri Azərbaycanın mədəni həyatında tədqiqatlayıq hadisə hesab edir, Kəçərlinin Füzuli haqqındakı fikirlərini isə yeniliyi ilə seçilən mülahizələr adlandırır.

Vaqif, Vidadi, Zakir, M.F.Axundov, S.Ə.Sirvaniyə həsr olunmuş çərçələr isə fakt nöqteyi-nəzərdən daha zəngin, təhlil baxımından daha dərin hesab edirdi. Kamal müəllim Kəçərlinin ədəbi konsepsiyasını aydın təsvir etmək üçün onun M.F.Axundov haqqındakı tədqiqatlarına xüsusi diqqət yetirməyi lazım bilirdi. "Çünki Axundov onun əsərlərində həm qədim tarixi olan bir ədəbiyyatın ən gözəl xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən bir şəxsiyyət, həm də yeni ədəbiyyatın təməlini qoyan, onun gələcək inkişafını təmin edən nəhəng bir sənətimizi göstərilir, Azərbaycan realizminin əsas prinsipləri Axundov yaradıcılığı əsasında müəyyənləşdirilirdi" (1, s.441).

Amma adı çəkilən əsərin ("Azərbaycan türklərinin tarixi") bir ədəbiyyat tarixi kimi çatışmayan, qüsurlu tərəflərini də göstərən Talibzadə, haqlı olaraq Kəçərlinin ədəbiyyat tariximizi, onun inkişaf mərhələlərini tarixi, xronoloji ardıcılıqla deyil, ayrı-ayrı coğrafi ərazilər, şəhər və xanlıqlar üzrə izləməsi prinsipi ilə rəziləşmiş, bu tendensiyanı əsərin ən böyük nöqsanı hesab edirdi.

Kəçərlinin pedaqoji fəaliyyətini, onun tərtib etdiyi dərslərləri, müntəzabatları yüksək dəyərləndirən K.Talibzadə görkəmli alimim bu istiqamədə təbii-görünür işlərin müəxəssislər tərəfindən araşdırılmasını, öyrənilməsinə vacib sayırdı. Böyük bir müəllim nəslinin yetişməsində xidmətləri olan, dərslərlərin tərtib prinsipləri haqqında dəyərli fikir və mülahizələr irəliləyən, 35 il (1885-1920) Azərbaycanda maarif və təhsil məsələləri ətrafında gedən mübahisə və müzakirələrdə fəal iştirak edən Kəçərlinin zəngin pedaqoji irsini tədqiq etməyi, oradakı işıqlı, mütarəqqi ideya və metodları müasir təhsil sistemində tətbiq etməyi çağırış elmin vəzifəsi hesab edən Kamal müəllim Gürcüstan Dövlət tarix arxivində bununla bağlı əldə etdiyi sənədlərdəki məlumatları çap etdirməklə ictimaiyyətə təqdim etmişdir. Bu sənədlər əsasında Kəçərlinin pedaqoji fəaliyyətinə görə dəfələrlə mükafat aldığı, "Titulyar sovetnik", "Statski sovetnik" kimi rütbələrə, Stanislav ordeninə layiq görülməsi məlum olur. Həmçinin, Qafqaz Tədris dairəsinin, Zaqafqaziya müəllimlər seminarıyasının

rəhbərləri ilə yazışmaları, izahat və məktubları, onun haqqında verilən raport və məlumatlar bu qiymətli sənədlər arasındadır. Bu sənədləri ilk dəfə ictimaiyyətə təqdim etməsinə Kamal Talibzadənin Kəçərlir irsinin öyrənilməsində böyük xidməti hesab etmək, öz sələfinə belə qədirdüşməsiylə yanaşmasını təqdir etmək lazımdır.

K.Talibzadə Kəçərlinin müasirlərinə yazdığı məktublardan, onlardan aldığı cavablardan da söz açmışdır. Bu məktublar Azərbaycan mədəniyyətinin 35 illik bir dövrünün mühüm məsələlərini, o dövrün dünyagörüşünü, ziyalıların ictimai-siyasi hadisələrə münasibətini, ədəbiyyat, dil, əlifba, təlim-təhsil haqqındakı fikirlərini öyrənmək üçün qiymətli mənbədir. Kamal Talibzadənin məqaləsində diyərik ki, Kəçərlinin arxivində müasirlərindən aldığı məktubların sayı xüsusən saxlanılır ki, bunların sayı 900-a yaxındır. Bu siyahıya əsasən demək olar ki, o öz dövrünün bütün qabaqçıl ziyalıları ilə məktublaşmışdır. Məqalədə həmçinin, məktubların bazisi haqqında geniş məlumat, Kəçərlinin məktublaşdığı ziyalıların adları və məktubların sayı da göstərilmişdir. Təkcə Sultan Məcid Qanizadə Kəçərliyə 78 məktub göndərmişdir. Abbas Səhəntin 27, Ü.Hacıbəyovun 14, A.Şaiqın 24, C.Məmmədquluzadənin 22, H.Cavidin Fıridun bəy 4 məktubu olmuşdur. K.Talibzadənin dediyi kimi, bu məktubların üzə çıxarılıb çap olunması mühüm mədəni tədbir olardı.

Qeyd edək ki, Kəçərlilə bu məktublar vasitəsi ilə öz qələm dostlarına, onların yaradıcılığı ilə bağlı dəyərli məsləhət və fikirlərini söyləmiş, dövrün bir çox ədəbi-mədəni, ictimai hadisələrinə münasibətini bildirmiş, həm də məktublaşmaq deyər bilmədiklərini yazmışdır. Ədib Azərbaycan ədəbiyyatının tarixinə dair materialların böyük bir hissəsini bu məktublar vasitəsilə əldə etmişdir.

K.Talibzadə Kəçərlinin A.Şaiqa yazdığı 13 məktubdan – orada toxunulan mətləblərdən, böyük ədibin Şaiqa, əsərlərinin dili, məzmunu ilə bağlı dəyərli məsləhətlərindən söz açıq və məqaləni belə bir sonluqla bitirir: "Məktublarda "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" kitabının illərlə yaradılması prosesi, onun yazıldığı məqalə sonra necə təkmilləşdirilməsi, neçə cilddən ibarət olması, nə üçün uzun illər çap oluna bilməməsi, alimim keçirdiyi həyəcandan da əks etdirilmişdir.

Məktublarda F. Kəçərlinin öz şəxsiyyəti haqqında da bəzi məsələləri aydınlaşdırmağa kömək edir. On üç məktubu oxuyub qurtardıqdan sonra insanın qarşısında çox mehriban, qayğıkeç, mədəni, çəkilən əməyə, zəhmətə qiymət qoymağı bacaran qədirdüşən bir vətənpərvərini, bütünlüklü ilə xalqa bağlı bir vətəndaşın surəti canlanır" (3, s.305).

Kəçərlinin ədəbi-tənqid irsi, nəzəri-estetik görüşləri təkcə milli ədəbiyyat tarixinin yaradılması, müasir ədəbi hadisələri öz prinsipləri ilə qiymətləndirməsi, çağırın ən aktual elmi-mədəni problemlərinə marağı ilə hədəmlənmişdir. O, eyni zamanda digər xalqların da ədəbi-bədii təcrübəsinə, onların bədii-fikri uğurlarının öyrənilməsinə, tədqiq və təbliğinə marağ göstərir, bunlarsız böyük ədəbiyyatın yaranmasını mümkün hesab etmirdi. Kəçərlinin

Tolstoydan, Puşkindən, Lermontovdan, Çexovdan, Turgenevdən tərcümələr edib, Şarqın və Qərbin böyük ədəbi simalarından, klassiklərindən araşdırmalar aparması da bu məqsədinə xidmət edirdi. Onun fikrincə, ədəbiyyatın irəliləməsinə qarşılıqlı ədəbi təsir vacib amildir.

K.Talıbzadə Kəçərlinin ədəbi fəaliyyətinin bu sahəsinə də nəzər salır, onun rus klassikləri haqqındakı fikir və mülahizələrinə geniş bəhs edir. Talıbzadə Kəçərlinin “Nikolay Vasilyeviç Qoqol” adlı məqaləsini Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Qoqol haqqında yazılmış ən yaxşı məqalə hesab edir, orada səslənən fikirlərin elmi əhəmiyyətini saxladığını, bu yazıda Qoqol yaradıcılığının, Qoqol satira və gülüşünün xüsusiyyətlərinin, ictimai mənasının və gülüşünün xüsusiyyətlərinin, ictimai mənasının çox düzgün və dəqiq açıldığını qeyd edirdi. Kəçərlinin “Puşkinin təbi durbinə, amma Qoqolun təbi zərrəsinə təşbeh olunubdur. Puşkin durbini kimi məişətin uzaq yerlərini və gözəl mənzərələrini işıqlı və qəşəng bir halda göstərirkən, Qoqol zərrəsinin kimi yaxında olan və gözün önündə, şişənin altında tərənən nifrətqiz həşərat və mikrobları böyütdü göstərir” (1, s.456) kimi müqayisəsini Kamal müəllim Qoqolun Puşkindən sonra rus realizmini irəli aparmasını və onu yeni bir mərhələyə qaldırdığı söyləməsi kimi izah edirdi.

Talıbzadə Kəçərlinin “L.N.Tolstoy və müsəlman Şərqi” adlı məqaləsində Tolstoyun bəzi fikirləri ilə islam dini arasında uyğunluq və oxşarlıq görməsi və bunu tənqid əvəzinə təqdir etməsi ilə razılaşmış, bunu onun yanlış qənaəti hesab edirdi. Kamal müəllimin Kəçərlinin həm bu fikirlərini, həm Əhməd bəy Ağaoğlunun “Axund və islam” əsərindəki dini təəssübkeşliyə bəraət qazandırmasını, “Ümdətül-ehkam”, “Zübdətül-ehkam”, “Tarixi-müqəddəs” kimi dini kitabların nəşrini müsbət tarixi mədəni hadisə kimi qiymətləndirməsini onun dünyagörüşünün məhdud tərəfi hesab edirdi ki, bu da, zənnimizcə, mənsub olduğu dövrün totalitar təfəkkür tərzinin ədəbiyyata, sözə və fikrə güclü təsiri kimi başa düşülməlidir.

1909-cu ildə Rusiyada böyük rus ədəbi N.V.Qoqolun anadan olmasının 100 illiyi təntənəli şəkildə qeyd olunduğu günlərdə F. Kəçərli onun haqqında yazdığı məqaləni bu sətirlərlə bitirmişdi: “Aya, Mirzə Fətəli Axundovun yüzillik yubileyi də bizim yadımıza düşəcəkdirmi və bizdə dəxi millət hissi və milliyət damarı aylacaqdırmı? Biz də öz ədəblərimizin şan və şərəfini, qədr və qiymətini dərk edəçəyikmi?” – Bu sətirlərin yazılmasından 100 ilə yaxın bir müddət keçir. Bu gün öz ziyalisına, düşüncə və fikir adamına böyük qadrişünaslıqla yanaşan onlara yüksək dəyər verən xalqımız F. Kəçərlinin 150, K.Talıbzadənin 90 illiyini qeyd edir. Bu böyük alimin, ömrünü xalqının, millətinin yolunda əridən ədibin zəhmətinin heç də hədəf getmədiyini, bir əsr keçsə belə, öz varislərinin onlara verdikləri dəyərli töhvədir.

Ədəbiyyat:

1. Talıbzadə K. XX əsr Azərbaycan tənqidi. Bakı, 1966.

2. Talıbzadə K. Ədəbi irs və varislər. Bakı, 1974.
3. Talıbzadə K. Seçilmiş əsərləri. II cild, Bakı, 1994.